

Ярослав Олександрович ГОШОВСЬКИЙ,
кандидат психологічних наук, доцент кафедри
психології Дрогобицького державного педагогічного
університету ім. Івана Франка

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ СКРИВДЖЕНИХ ДІТЕЙ (ДО ПРОБЛЕМИ САМОСВІДОМОСТІ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ)

Опис історії соціальної роботи з депривованими дітьми дуже часто визначається науковцями як історія невпевненості, застиглості, одвічного доганяння й відставання від реальних і нагальних запитів та проблем. Маючи важливе значення, соціальна робота здебільшого зводиться лише до „латання дірок“, усунення разючих огріхів і недосконалостей суспільної практики. Тривале звільнення від ментально-емоційних негативів, активна трансформація нашого суспільства дуже болісно позначаються на психічному світі особистості, роблячи його незахищеним, пригніченим, озлобленим і песимістичним. Невпинно зростає кількість дітей-інвалідів, дітей з девіантних і делінквентних сімей. Трагічних зміщень зазнає навіть біорівень любові – інстинктивна материнська любов, – наслідком яких є загрозливе зростання кількості покинутих дітей, убивство їх зразу після пологів, згвалтування, побої, масове аборткування на стадії пренатальності тощо.

Відсутність досконалого правового поля для соціальної роботи, нестача кваліфікованих кадрів, брак коштів створюють гнітючу картину сьогодення. Вважається, що на зламі тисячоліть ми інволюціонуємо в смугу природних катаклізмів, проте значно глибшою і печальнішою видається існуюча духовна прірва. В умовах тотальної бідності і психологічного гноблення особливої гостроти набуває потреба соціального захисту скривджених дітей.

Тимчасова неналежність нашої держави до „золотого мільярду“, бажання інтегруватися в європейську спільноту, етнічне і громадянське самовідтворення потребують виваженої соціальної політики, зокрема щодо соціально-психологічної допомоги депривованим дітям. Суспільство повинно відійти від рутинних і застиглих форм роботи

з дітьми, що позбавлені соціальної опіки і сімейної турботи, зробити крок з формального рівня вербальної любові („Возлюби ближнього...“) у напрямку реального цивілізованого посередництва, справжнього патерналізму, цільової допомоги і гарантованого соціального захисту.

Проблема особистісних детермінант і психологічних особливостей образу Я підлітків, що виховуються в навчальному закладі закритого типу, в умовах депривації сімейної взаємодії – складна й малодосліджена. Соціальні та психологічні елементи психоструктури депривованих підлітків зазнають істотної деформації, що потребує не лише постійної психолого-педагогічної уваги, але й зумовлює нагальну необхідність застосування поліфундаментального системного підходу, який дозволив би здійснити різнобічне вивчення їхньої самосвідомості, образу Я. Насамперед це потрібно для формування виважених констатуючих й корекційних стратегій і тактик, що сприятимуть поглибленому дослідженню проблем самосвідомості депривованого підлітка з метою його повноцінного включення в соціально-духовне життя суспільства. Адже деприваційна стіна, нестача реальної сімейної взаємодії відгороджують підлітка дитячого навчально-виховного закладу закритого типу від широких соціально-перцептивних зв'язків зі світом, ускладнюють процес формування його як унікальної, неповторної індивідуальності, ускладнено позначаються на становленні образу Я і базальних конструктивів усієї самосвідомості.

У дослідженнях багатьох учених констатується ціла низка суттєвих відмінностей між психологією дітей, що мають досвід депривації сімейної взаємодії, виховуючись у навчальних закладах закритого типу, та їх ровесників з повної сім'ї, що навчаються в масових школах (Л.І.Божович, Л.П.Виговська, Й.Лангмейер, З.Матейчек, В.С.Мухіна, Л.П.Осьмак, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих, Л.І.Рюмшина, Т.І.Юферева). Насамперед зауважується те, що різна детермінація самосвідомості двох груп дітей залежить від різних соціальних ситуацій розвитку та пояснюється відмінностями у способах соціалізації. Оскільки основною рушійною силою новоутворень у самосвідомості підлітків є зміни в соціальній ситуації розвитку, що висувають нові вимоги до діяльності й поведінки у взаєминах з

дорослими (Л.І.Божович, Т.В.Драгунова, Д.Б.Єльконін), то режим депривації здійснює якраз гальмівний вплив, блокуючи повноцінний розвиток образу Я.

Як відомо, Г.С.Костюк [4] відзначив етап підлітковості як один з найважливіших у всьому особистісному розвитку. Адже, знаходячись на цьому щаблі, підліток виступає як суб'єкт власного розвитку, що свідомо обирає свою життєву стратегію та шлях і починає свідоміше працювати над своїм еством, творити себе результатами власної копіткої та наполегливої діяльності. Зміщення акцентів на самоусвідомлення – домінанта розвитку підлітка.

З погляду Л.С.Виготського, “якраз у підлітковому віці в результаті активізації механізмів самодетермінації, тобто саморозвитку, відбувається відносна “зміна детермінант” – перехід від об'єктивної детермінації до самодетермінації, який свідчить про те, що якісно новим фактором психічного розвитку стає особистість самого підлітка” [2, 238]. В умовах депривації сімейної взаємодії та перебування підлітка в дитячому навчально-виховному закладі закритого типу, виникає ціла система найрізноманітніших соціально-психологічних, насамперед екстрапсихологічних, фільтрів, що зумовлює розвиток його самосвідомості й образу Я зокрема. Режим депривації виступає своєрідним бар'єром, гальмуючи процес рефлексії та закономірного переходу підлітка до самодетермінації, до усвідомлення свого соціального й психологічного “Я”.

С.Л.Рубінштейн писав, що серед загальних проблем детермінації людської поведінки “рефлексія, або інакше кажучи, почуття, що пов'язані зі світоглядом, виступають як внутрішні умови, які включені в загальний ефект, що визначається закономірним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх умов” [5,349]. У депривованих підлітків спостерігається якраз рефлексивне розщеплення, несівпадання між внутрішніми умовами (сензитивність до розвитку самосвідомості й творення образу Я) та зовнішніми (депривуюча специфіка школи-інтернату). Ключем для розуміння численних проблем, що виникають у результаті такого дисбалансу, повинно стати всебічне вивчення особистісних детермінант розвитку образу Я в підлітків школи-інтернату, які переживають депривацію реальної сімейної взаємодії.

Розроблена нами концептуально-описова модель вивчення особистісних детермінант образу Я депривованого підлітка має за мету віднайдення й узагальнення найтиповіших і найактуальніших індикаторів, що зумовлюють специфіку формування образності в дитини – вихованця школи-інтернату.

В умовах дитячого навчального закладу закритого типу самосвідомість підлітків у залежності від виду й тривалості перебування в депривованому режимі розвитку складається з різноякісних за модальністю компонентів. Вони набувають різнотипних ознак і диференціюються в залежності від особливостей розвитку підлітка, від своєрідностей його особистісної зрілості. Кожен із типів самосвідомості підлітка наділений властивою лише йому динамікою, яка прямим чином залежить від конкретних особливостей деприваційного досвіду. Проте всі вони об'єднуються довкола спільних тенденцій і напрямків функціонування, забезпечуючи тим самим імовірність створення в особистості цілісного образу Я, що є в кінцевому результаті об'єктивним відображенням свідомістю депривованого минулого підлітка. Зрозуміло, що в кожному окремому випадку таке відображення опосередковується індивідуальними особливостями суб'єкта розвитку, його пізнавальними можливостями й когнітивними потенціями, що робить образ Я кожного депривованого підлітка своєрідним і оригінальним. Проте, знаходячись у школі-інтернаті, тобто проживаючи спільний деприваційний момент, підлітки не можуть повністю ізолюватись один від одного тягарем свого депривованого минулого й тому не спроможні відмежуватись від досвіду й продуктів свідомості інших суб'єктів, які пізнали депривацію. При всьому розмаїтті образів Я підлітків в умовах школи-інтернату можна виділити їх спільне підґрунтя й коріння – депривація сімейної взаємодії (різні форми дитячого сирітства) і гнітючі особливості режиму теперішнього закладового депривування. Здебільшого, це проявляється в спільному фізичному просторі й духовному полі, які породжують “дух закладу”, виліплюють “обличчя інтернату”, вирізьблюють багатогранний і синтетичний мета-образ Я (Ми).

У залежності від умов, глибини й ширини деприваційного досвіду відбувається розмежування в ієрархії міжособових взаємин, з'являються окремі стратифікаційні відмінності між підлітками. Це

є одним із найважливіших аспектів динаміки особистісної образності в цілому і без нього недостатньо зрозуміла специфіка й еволюція кожного образу Я зокрема.

Єдність образів Я депривованих підлітків проявляється не лише в сумованій реакції різних суб'єктів на однакові умови закритого навчального закладу, але й у спільній актуалізації самосвідомості кожного стосовно проблем, що обмежують повноцінний особистісний розвиток. Способи цієї реакції, форми опосередкування реалій депривованої дійсності відбиваються на психології поведінки, на ціннісних і життєвих орієнтаціях підлітків і акумулюються в стиснутому, концентрованому образі Я (Ми).

Наслідки сімейної депривації такі важкі й складні, що навіть представники полярних статусних місць єдині у своїй "включеності" в тотальну систему заборон і позбавлень, у замкнутий комунікативний ареал. Незалежно від статі, індивідуально-морфологічних особливостей, міри когнітивної й емоційної складності, тривалості перебування у стані сирітства (реального або штучного) всі підлітки відчують спільність Я (Ми) образу, що детермінується перебуванням у дитячому навчально-виховному закладі закритого типу, тобто депривацію батьківського впливу. Така єдність соціально-духовного статусу породжує розмитий образ Я, що зливається з образом Ми, і здебільшого переживається як соціальна трагедія, "особистісне тавро", "чорна пляма". Стійкі компоненти такого образу набувають стабільного й традиційного характеру і можуть передаватися з покоління в покоління. Проте не можна погодитись із словами Л.М.Захарової про приреченість депривованих дітей, про те, що "таке запрограмоване сирітство ніби передається у спадок: дитбудинківці породжують дитбудинківців" [3, 201]. Мова може вестись хіба про зовнішньо-утилітарні ознаки сирітства, про абстрактний і водночас побутовий, заземлений образ "сироти", "знедоленого", "інтернатської дитини", а не про конкретну генетичну закодованість і про генеративні проблеми.

У дитячому навчально-виховному закладі закритого типу гостро постає проблема адекватності-неадекватності психологічного світу особистості, посилюється відчуття нею амбівалентності (дихотомійності). Несформований і розмитий образ Я порушує

стабільність усієї Я-концепції підлітка, в результаті чого коливаються конструкти самоствердження (самоаналізу, самопізнання, самоконтролю) як однієї з основних і нагальних вікових доміант. А хисткі новоутворення можуть у результаті депривації батьківського впливу набувати девіантної орієнтованості.

Відсутність сімейного тепла й поради, режимні умови закритого навчального закладу налаштовують підлітка на розвиток у заданому "статусі", ведуть до спрощення або й нівелювання індивідуально-неповторних рис образу Я. Притуплюється або хворобливо загострюється рефлексування, що викликає перепади самооцінки й розмиту, дифузну самоакцептацію. Підліток дуже чутливо реагує на оцінки іншими його окремих моральних та інтелектуальних якостей, і тому будь-яке акцентування, особливо критичне, прискіпливе, викликає сильні афективні переживання (смуток, втрату впевненості, пригніченість тощо).

Філософське узагальнення розщепленості самосвідомості дається Е.Фроммом, який пише, що біологічна слабкість людини, "розлад у людській природі призводить до дихотомій" [7,47]. Учений виділяє екзистенційні й історичні види дихотомій, констатує неспроможність людини звільнитися від дихотомійності свого існування. Оскільки людина не в змозі позбавитись від цього, то єдиним виходом залишається адекватне реагування на дійсність різними способами, що притаманні її власній культурі й характеру. Незважаючи на свою унікальність і неповторність, людина не може витримати самотності, відособленості й відокремленості від ближніх, а людське щастя залежить від спілкування та єдності з ближніми, з минулими й майбутніми поколіннями. Заборони й обмеження породжують особистісну дихотомійність, руйнують гармонію самосвідомості, розуму й уяви.

Е.Фромм зауважує існування певної суті людського буття, "стрижня особистості", що складає реальність, яка визначається словом "Я", та на якій ґрунтується переконання у власній ідентичності. Якщо ж у людини відсутнє стабільне уявлення про постійність свого "Я", то відчуття ідентичності опиняється під загрозою, а людина стає залежною від того, хто її оцінює та чий схвалення або несхвалення стають основою відчуття ідентичності.

Депривована особистість відчуває страх втрати самоідентичності, який породжує широку гаму захисних стратегій, що можуть викривити й деформувати образ Я, щоб забезпечити збереження позитивного самоставлення. Така гостро виражена потреба в збереженні цінності свого "Я" призводить самосвідомість підлітка до фрустрації базових конструктів. Це може призвести до дисбалансу між афективними й когнітивними процесами, що беруть участь у формуванні самоставлення й образу Я, а також негативно позначиться на інтегральному особистісному рівні у вигляді конфліктної структури самосвідомості.

Отже режим депривації сімейної взаємодії, послуговуючись у процесі становлення образу Я підлітка основним механізмом – авторитарною гіперсоціалізацією, породжує депресивний і невротичний модус самосвідомості, крихкий, нерозвинений і дихотомійний образ Я.

Моніторинг депривованим підлітком свого внутрішнього "Я" дуже нерівномірний, часто недосконалий і далекий від об'єктивності. Упереджене ставлення до свого ества детермінується особливостями перебування в деприваційній системі розвитку й пояснюється неспроможністю накопичити якомога більшу кількість об'єктивних ставлень (самоставлень) через відсутність реальної сімейної взаємодії. Марні очікування підлітками школи-інтернату позитивних ставлень інших людей створюють ідеалізований образ Я, який, даючи можливість для розвитку самосвідомості, все ж утворює розрив з реальним образом Я. Це активно заважає механізмам ототожнення та ідентифікації. Народжуючись у результаті взаємодії з батьками, механізми ідентифікації лише згодом можуть перерости в індивідуалізацію, що ніби надбудовується над ними (К.О.Абульханова-Славська).

В умовах ранньої депривації сімейних взаємин у дитини розвиваються негативістські механізми, що загрожують структурі самосвідомості й заважають усвідомленню тотожності своїх психічних і суспільно-моральних самооцінок. Розхитується триаспектна єдність (І.С.Кон) усієї структури особистості – ідентичність ("самість"), суб'єктивність ("его") й образ Я. Неадекватно й хаотично здійснюється депривованим підлітком вибір між трьома полярно протилежними

ідентифікаціями – із самим собою, з іншими, зі світом. Через обмежуючий вплив соціальних факторів (соціальна депривація) невдалі пошуки підлітком свого “Я” спричиняються до втрати або невіднайдіння ідентичності, що надає образу Я рис конформності, апатичності й агресивності, призводить до саморуйнування ще хистких його складових. Актуальне “Я” депривованого підлітка деструктивно налаштоване стосовно системи часткових потенційних “Я”, а це не менш руйнівно відбивається на становленні самосвідомості. Зовнішні соціальні цінності, оцінки референтного оточення не опосередковуються виваженим аналізом, сприймаються “на віру” і тому створюють розмиті рефлексивні самоставлення й самооцінки. Образ Я депривованим підлітком не будується (формується, створюється, випліюється), а лише добудовується з урахуванням домінуючої ролі зовнішніх впливів, інколи девіантних.

Цілком очевидним науковим фактом є існування взаємозв'язку між сприйманням (самосприйманням) зовнішності й розвитком образу Я особистості, а також залежність самоакцептації як позитивного ставлення особистості до себе від самооцінки зовнішності. Зовнішній вигляд людини суттєво відображається на її загальній самооцінці. Низька самооцінка своєї зовнішності справляє тотальний негативний вплив на поліфундаментальні рівні самосприймання (М.І.Алексеєва, Р.Бернс, О.Б.Кононова, О.Т.Соколова, М.Росенберг).

Р.Бернс констатує, що “уявлення про свій фізичний вигляд є однією з основних складових Я-концепції кожної людини”[1,117]. Негативна установка стосовно своєї зовнішності, а ще й підкріплена оцінкою навколишніх людей, деструктивно відбивається на самосвідомості дитини, закріплюється у збідненому, когнітивно спрощеному образі Я .

В умовах депривації сімейного спілкування власний зовнішній вигляд набуває для підлітка не лише особистісного значення як компонент самосприймання, але і як фактор соціального самоутвердження та екзистенційної ознаки.

Попри всю морфологічну, статеву різноманітність і оригінальність кожного з депривованих підлітків, могутнім нівелюючим чинником виступає їх одяг. Одинакова й монотонна одяг вихованців школи-інтернату (звідси і своєрідний мета-образ,

образливе прізвисько - "інкубаторці"), не маючи нічого спільного з форменним одягом, який переважно відіграє ритуальну функцію та роль "кастового", "цехового" відмежування, нагадує скоріше вбрання в'язнів. Таке, можливо, й категоричне згущення фарб у порівнянні знаходить своє виправдання і підтвердження в результаті аналізу "шоку вступу", що переживається майже кожною дитиною, яка починає відлік свого перебування у закритому навчальному закладі. Про подібне в концентраційному таборі як прикладі патологічної та геноцидної депривації стверджує В.Е.Франкль [6], зауважуючи негативну роль в'язничного одягу для людської здатності до логотерапії.

Депривований режим існування особливо загострює проблему сегрегації (вікової, статевої, морфологічної, внутрішньокласової (від-"шкільний клас") тощо).

У результаті сегрегаційних детермінант і взаємин відбувається ускладнення нервово-психічної напруженості поведінки підлітків, переживання ними стану тривоги, емоційно-вольової невірноваженості, пригніченості. Неадекватність статусної самооцінки спричиняється до розвитку фрустрованого образу Я в депривованого підлітка. Небезпечно зачіпаються базальні пласти особистісної психоструктури підлітка, нетиповим способом розвивається його образність. Гуртування за ознакою сили, "земляцтва", тривалості перебування в закритому навчально-виховному закладі часто стає причиною тілесних побоїв, знущання, диференціації дітей на "кращих" і "гірших".

Ненормативна підліткова стратифікація, корпоративне інтрагрупове структурування безпосередньо впливають на становлення психологічного клімату в усьому закладі, активно позначаються на формуванні образу Я кожної дитини. Спричинені деприваційним режимом низька врівноваженість психіки, підвищена сензитивність, гострі особистісні акцентуації неминуче ведуть за собою девіантність поведінки. Це підвищує загальну агресивність і знижує рівень міжособистісного співробітництва в групі, а також впливає на становлення розпорошеного й нетолерантного образу Я в депривованих підлітків.

Сегрегаційна система взаємин ще більше ускладнює процес особистісної ідентифікації, змушує його відбуватися специфічно й важкоконтрольовано (керовано). Гостро проявляється відчуження депривованого підлітка, відбуваючись здебільшого як протиставлення, відмежування, відособлення від усталених норм і вартостей, а патохарактерологічна модальність може мати відтінки зацькованості, приголомшеності, суїцидної схильності. Відповідних забарвлень набуватиме й образ Я підлітка закритого навчально-виховного закладу.

Отже в результаті деприваційного пресингу руйнуються емоційні складові образу Я підлітка, що деструктивно позначається на розвитку всієї самосвідомості. Нестабільність і перепади психоемоційного спектру можуть призвести до девіантного особистісного розвитку, створивши хибний “зовнішній” мета-образ депривованого підлітка як усамітненого суб’єкта, який знаходиться в полоні сумнівів і душевного розпачу, здатний до моральної деградації, відчуває низку комплексів психічної неповноцінності й наділений хаотичним, емоційно невірноваженим образом Я.

Депривація основних психічних і фізичних потреб, що зумовлена специфікою перебування в дитячому навчально-виховному закладі закритого типу, негативним чином позначається на становленні Я-концепції підлітка, надає патохарактерологічної модальності компонентам його образу Я, усій самосвідомості.

Потрібно проводити лонгітюдне вивчення і превентивну психологічну і соціальну політику, зорієнтовану на попередження кризових і конфліктних соціально-особистісних зламів і патологій. У нашому регіоні здійснює активну милосердну місію і надає реальну соціально-психологічну й реабілітаційну допомогу скривдженим дітям товариство „Надія“. Велика надія покладається на підготовку соціальних педагогів і практичних психологів, що успішно відбувається в Самборі на соціально-гуманітарному факультеті Дрогобицького Дрогобицького педуніверситету. Якраз таких прогресивних форм потребує система соціально-психологічного захисту скривджених дітей, адже умови їхнього побуту і моторошний психічний світ волають про негайні зміни, благають про кваліфіковану і гуманну допомогу.

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Пер. с англ. / Общ. ред. В.Я.Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
2. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 220-242.
3. Захарова Л.Н. Дети в очереди за лаской. –М.: Политиздат, 1991. –221 с.
4. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. – 2-е изд. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368.
7. Фромм Э. Человек для себя. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.

Ярослав Гошовський. Соціально-психологічний захист скривджених дітей (до проблеми самосвідомості депривованих підлітків). Розглядаються проблеми соціально-психологічного захисту скривджених дітей. На прикладі депривованих підлітків аналізуються психологічні особливості становлення їхньої самосвідомості, зокрема образу Я. Констатується значна деформація психоструктури підлітка в умовах закритого навчально-виховного закладу.

Ярослав Гошовский. Социально-психологическая защита обиженных детей (к проблеме самосознания депривированных подростков). Рассматриваются проблемы социально-психологической защиты обиженных детей. На примере депривированных подростков анализируются психологические особенности становления ихнего самосознания, в частности образа Я. Констатируется значительная деформация психоструктуры подростка в условиях закрытого учебно-воспитательного учреждения.

Yaroslav Hoshovskyi. Social and psychological protection of deprived children (on the problem of deprived teenagers). In the article the problem of social protection of the deprived children is discussed. On the example of the deprived children the psychological peculiarities of the formation of their self consciousness and image are analysed. The psychological structure of teen-agers living in closed boarding schools has been Subject to state the considerable deformation of their social and psychological components.